

Een koning voor Kampen

Verslag van het symposium over de Kamper handelsbetrekkingen in de Middeleeuwen

door Jeroen Kummer

Op vrijdag 28 september 2001 organiseerde de Stichting IJsselacademie in samenwerking met het Gemeentearchief Kampen en de Stichting CultuurZIEN een symposium onder de titel *Een koning voor Kampen*. Aanleiding was dat precies 750 jaar eerder, in september 1251, de Deense koning Abel twee oorkonden zegelde waarmee aan de zogeheten Ommelandvaarders belangrijke handelsprivileges werden toegekend. Het verlenen van die voorrechten was de opmaat tot de ontwikkeling van Kampen als een stad met grote betekenis voor de handel in Noordwest-Europa. Waar voor andere steden het verkrijgen van het stadsrecht een mijlpaal betekent, is dat voor Kampen de schenking van de privileges geweest.

De sprekers tijdens de discussie met de zaal, v.l.n.r.: J.F. Benders, N.K. Liebgott, W. van Anrooij, J.A. Kossmann-Putto en D. de Boer. (foto F.D. Zeiler)

Het symposium, dat onder leiding stond van dagvoorzitter drs. B. Looper, werd gehouden in de Kamper Stadsgehoorzaal en trok ongeveer tachtig belangstellenden. Vijf deskundigen belichtten vanuit verschillende invalshoeken de betekenis van de privileges voor de ontwikkeling van de stad. De bijdrage van dr. W. van Anrooij, *Historische beeldvorming in taal en steen ten stadhuize*, wordt elders in deze Almanak integraal afgedrukt. Hieronder volgt een beknopte samenvatting van de vier andere lezingen.

Gezouten waarheid

Prof. dr. D.E.H. de Boer (RUGroningen) beet het spits af met een voordracht getiteld *Gezouten waarheid. De rol van Kampen in de handelsbewegingen tussen Noordzee en Oostzee in de late Middeleeuwen*. De twee oorkonden met handelsprivileges uit 1251, die worden bewaard in het Gemeentearchief van Kampen, kunnen met recht een 'monumentaal documentenduo' worden genoemd. Halverwege de 13de eeuw, een periode van grote economische expansie, werd het handelsverkeer over zee steeds belangrijker. De Ommelandvaarders voeren met hun koggen op het Noorden: langs Jutland, via de Sont, naar de haringscholen van de Oostzee, de pelzen van Rusland en de barnsteen van de Baltische staten. Voor hen betekenden de privileges van 1251 een stimuleringsmaatregel van de eerste orde. Zo werd hun een gunstig tarief verleend voor de markttol in Schonen, waar alle handelslijnen samenkwamen, en werd hun faciliteiten geboden voor het laden en lossen van goederen.

Het staat wel vast dat Kamper schippers een leidende rol speelden in de Ommelandvaart, al wordt er in de originele stukken met geen woord gerept over de identiteit van de begunstigde 'Umlandsfaræ'. Het Kamper archief bezit als enige een origineel van de privileges, die voor de ontwikkeling van de stad tot economische grootmacht van evident belang zijn geweest. Des te opvallender is het dat in de Hanze-geschiedschrijving deze oorkonden met de 'grondrechten van de Ommelandvaart' nauwelijks genoemd worden. In de literatuur wordt veelal een zwaar accent gelegd op het collectieve optreden van de Hanze-steden en de institutionele structuren van de Hanze-organisatie. Dit leidt de aandacht af van hetgeen er buiten de Hanze gebeurde. Feit is dat de geschiedenis van het Kamper aandeel in de scheepvaart en handel tussen Noordzee en Oostzee in zijn algemeenheid, dankzij of ondanks de Hanze, nog steeds wacht op een diepgaande analyse.

Kampen en de Hanze

Was Kampen eigenlijk een Hanzestad? In de hedendaagse wetenschappelijke discussie is dat een archaïsche vraag aan het worden. Het zwart-wit onderscheid tussen hanzisch en niet-hanzisch wordt steeds meer beschouwd als een a-historisch constructum van geleerden uit het verleden. Historici uit de 19de eeuw konden nauwelijks anders denken dan in vaste juridische en institutionele categorieën. Tegenwoordig wordt de Hanze echter meer gezien als gelaagde, pluriforme organisatie; een belangengemeenschap waarbinnen steden in talrijke (en wisselende) gradaties van betrokkenheid participeerden. Dat gold ook voor Kampen.

Onmiskenbaar evolueerde de handel van Kampen op de Oostzee in de halve eeuw na de verlening van het 'Umlandsfaræ'-privilege voorspoedig. Tegelijk ervoer de stad regelmatig hoe die rechten ook bedreigd konden worden. In zo'n geval zien we hoe men zijn toevlucht neemt tot het zich ontwikkelende solidariteitsverband van de Duitse Hanze en hoe daarin dankbaar gebruik wordt gemaakt van de leidende rol van Lübeck.

In de eerste helft van de 14de eeuw bouwden de Kampenaren hun leidende positie op de markt van Schonen verder uit en betoonden ze zich telkens weer trouw aan het verbond, zelfs wanneer lastige zaken – zoals de blokkade van Vlaanderen in 1358, of de oorlog tegen Waldemar van Denemarken – een zware wissel trokken op de bereidheid tot solidariteit. Indien er geen sprake was van een permanente deelname, was er toch minstens een grote identificatie met de Hanzebelangen. De vraag zou dus niet moeten zijn *of* Kampen lid van de Hanze was, maar *hoe*. Met als vervolgvraag: *aan welke of wat voor* Hanze nam Kampen deel en *waarom*? Zulke vragen zoeken naar wezenlijke motieven. Als de Hanze een belangengemeenschap was, dan gaat het erom die belangen op te sporen, die vaak synoniem waren aan die van individuele burgers. Zo'n benadering maakt van Hanzegeschiedenis meer dan ooit personengeschiedenis.

Bronnen

Soms zijn het ongebruikelijke bronnen die bijzonder interessante gegevens bevatten over de Kamper handel en scheepvaart, en die daarmee licht werpen op het functioneren van de stad in relatie tot de Hanze. Zo komen we in het vanaf 1381 bijgehouden register van mirakelen die werden toegeschreven aan het Mariabeeld in Den Bosch in 1384 een naar Oost-Pruisen geëmigreerde Kamper schipper en wijnhandelaar tegen, Willem Simonsz. Migranten als menselijke factor in de handelscontacten zijn tot dusver onderbelicht gebleven, ondanks het feit dat we in talloze steden aan de

Aan tafel van links naar rechts: W. van Anrooij, B. Looper, J.A. Kossmann-Putto en achter de kathedraal D. de Boer. (foto F.D. Zeiler)

Oostzeekust in de archieven mensen tegenkomen die door hun herkomstnaam, of anderszins, duidelijk immigranten uit de Nederlanden blijken te zijn. Ook de instroom van buitenlandse kooplieden naar Kampen is te traceren. In het Necrologium van de St.Nicolaaskerk bijvoorbeeld, een overzicht van de in de stad gelezen zielemissen, vinden we een weerspiegeling van de elite van schippers en kooplieden. Een eerste steekproef heeft duidelijk gemaakt dat de herkomstnamen duiden op een begrijpelijk groot aandeel van burgers uit de Zuiderzeeregio enerzijds en op verbandingen met het Oostzeegebied, Westfalen en het Rheinland anderzijds. Namen als 'van Uelsen', 'van Keyzerswerd', 'Dytmersen', 'van Schonenberg', 'van Aken', 'Brandenberch', of 'de Erfordia' duiden op een herkomst uit, of belangrijke relaties met het Oosten, terwijl namen als 'van Holstat', 'van Prusen' en 'Kurland' andere Baltische perspectieven bieden.

Wie de poorterboeken van Kampen doorleest, struikelt daar bij wijze van spreken over de nieuwe burgers die zich als 'oosterlingen' in het westen vestigden. Deze schitterende bron levert vanaf 1302 een prachtig overzicht van de regionale recrutering van nieuwe burgers, maar is tot op heden nog nooit in zijn geheel systematisch geanalyseerd. Gelukkig is onderzoek op dat terrein in uitvoering, zodat er binnen afzienbare tijd een betere basis beschikbaar is om op voort te bouwen. Een steekproef uit de eerste decen-

nia van de 14de eeuw bevestigt het beeld uit het *Necrologium* en detailleert het verder, als we naar de herkomstnamen kijken. Zo vinden we in 1311 een Wernherus Albus (of Witte) uit Stetyen, Meyneke de Ripem (dus van de westkust van Denemarken); in 1315 Herman Ostenrode en Nyklaes Boltenhagen uit Stralsund; in 1337 Conraet van Danseken; in 1346 Tydeman van Coninxbergen, om maar enkelen van de meest opvallenden te noemen. De keerzijde vinden we bijvoorbeeld in de Stralsunder *Stadtbücher* en *Bürgerbücher*. Deze bronnen laten zien hoe burgers uit Kampen zich als migranten aan de Oostzeekusten meldden, en in hun nieuwe woonplaats integreerden.¹⁾

Toekomstperspectieven

Het is niet moeilijk om enkele perspectieven te formuleren. De geschiedenis van handel en Hanze heeft vooral toekomst als personengeschiedenis. Het is een uitdaging om van het niveau van institutionele geschiedenis, of van handelsgeschiedenis pur sang, door te stoten naar vragen betreffende netwerken, migratie, samenwerking en concurrentie. De IJsselstad Kampen staat op het punt om het belang van haar middeleeuwse en dus ook Hanzegeschiedenis beter te leren kennen, mede dankzij het net verschenen deel twee van de *Geschiedenis van Kampen*. Een mooi project om een uitgave te maken van het *Digestum Vetus*, die schitterende administratieve beeldkroniek van de stad in het midden van de 15de eeuw, staat in de steigers en zal hopelijk binnenkort tot uitvoering komen. Maar de interesses reiken verder en hun belang is groter. De opkomst van de 'nieuwe democratieën' en de opening van nieuwe markten in Polen en de Baltische gebieden openen nieuwe mogelijkheden voor economische en culturele contacten, die nu eenmaal niet kunnen zonder een kennis en besef van de oude wortels. Meer nog dan voor ons is het verleden onlosmakelijk verbonden met de herwonnen vrijheid en de identiteit van die landen. Het werk van de historicus om dat verleden nuances, details en grote lijnen te geven, heeft daarmee een extra belang gekregen. Mede daartoe zijn we in Groningen bezig om gelden bijeen te brengen om een Hanze Studiecentrum op te richten, dat deze interesse kan sturen, voeden en bevredigen, door nieuw onderzoek op het gebied van betrekkingen tussen de landen rond Noord- en Oostzee te entameren en door documentatie voor geïnteresseerden bijeen te brengen.

In dat licht heeft de viering van 750 jaar Kamper Ommelandvaart een betekenis die veel verder reikt dan de Burgwal of dan de horizons die men vanaf de Bovenkerk kan zien; een betekenis die meer is dan het voeden van

de historische interesse die onderdeel is (of hoort te zijn) van elke cultuur. Het is een viering die reliëf geeft aan banden die ooit binnen de 'Middellandse Zee van het Noorden' bestonden en die mogelijk in het Europa van de 21ste eeuw de basis kunnen vormen voor hernieuwd begrip, interesse en communicatie.

Stadsbestuur

De bijdrage van mw. dr. J.A. Kossmann-Putto had het Kamper stadsbestuur tot onderwerp. Zo slecht als we zijn geïnformeerd over de oudste geschiedenis van de stad Kampen, zo weinig weten we ook van haar stadsbestuur. De eerste glimp die we ervan opvangen danken we aan het Ommelandvaardersprivilege van 1251. Een document uit de jaren tachtig, een dankbetuiging aan de Hanzesteden langs de Oostzee, was afkomstig van schout, schepenen en gemeente van Kampen; een oorkonde uit 1293 waarbij Kampen zich met die steden verbond tegen de koning van Noorwegen ging uit van *scultetus, scabini, consules et universitas civitatis* (het geheel van de stad) Campensis en daarmee hebben we dan het stadsbestuur compleet.

Over de samenstelling van het college van *schepenen* en dat van de *raden* in de 13de eeuw zijn geen gegevens. Maar dat belet ons niet om aan te nemen dat zij evenals in de 14de eeuw en evenals in Deventer, Zwolle, Zutphen en Arnhem bestonden uit twaalf leden elk. Dat was in de IJsselsteden regel. Toen Zutphen in 1190 zijn stadbrief ontving van de graaf van Gelre, bepaalde deze dat het bestuur van de stad in handen van twaalf schepenen zou berusten. Daar kwamen later de twaalf raden bij. Dat is ook de situatie in Kampen in de 14de eeuw en later.

In de 14de eeuw en daarna was het regel dat schepenen en raden elkander afwisselden in hun functie. Wie schepen was in het ene jaar, werd raad in het volgende, om daarna weer schepen te worden. Dat bevorderde de continuïteit in het beleid. De schepenen behoorden tot de elite van de stad, waren actief bij de handel betrokken als kooplieden of als houders van de grote tavernes waar handelscontracten werden afgesloten. Zij waren vanzelfsprekend ook eigenaar van onroerend goed binnen de stad. Hun functie was tweeledig. Zij moesten de stad besturen en ook de belangen van haar burgers naar buiten behartigen, zoals we uit de oudste oorkonden al zagen, maar zij waren tevens aansprakelijk voor orde en veiligheid en vormden de rechtbank waar de burgerij met haar klachten terecht kon. Deze liet er bovendien allerlei zaken officieel vastleggen van het soort waarvoor wij naar de notaris gaan. Bij dat laatste was de *schout* slechts in een aantal

gevallen betrokken. In strafzaken van enige betekenis zat hij de rechtbank voor. Toen bisschop Gwijde van Utrecht in 1309 aan de schout en schepenen van Kampen het recht gaf misdadigers naar eigen goeddunken te berechten, liet hij daarmee aan de stad de zogenaamde hoge rechtspraak over. Het was een belangrijk element van autonomie en betekende dat de rechtspraak in de stad niet langer gebonden was aan de rechts- en procedureregels die voor het Overijsselse platteland golden.

De raadsleden hadden geen taak in het dagelijks bestuur of de dagelijkse rechtspraak, maar wel deel in belangrijke beslissingen. Na 1309 fungeerde de raad tevens als college waar men een uitspraak van de schepenbank kon aanvechten. Maar van meer belang was, dat het stadsbestuur zogenaamde keurbevoegdheid had, dat wil zeggen, het recht om geheel zelfstandig plaatselijke verordeningen uit te vaardigen.

Dan nog de *gemeente*. Dat is de vertaling van het in de 13de-eeuwse documenten voorkomende *universitas* of *totum commune civitatis*, het geheel der burgerij. Wat men zich daarbij in de beginperiode van het Kamper stadsbestel moet voorstellen, is onduidelijk. Het is verleidelijk om er de nazaten in te zien van de groep personen die zich op zeker moment tot een commune verbonden om hun heer tot het verlenen van stadsrecht te brengen. In de loop van de tijd werd de stad te groot om iedere burger directe invloed op het beleid te laten uitoefenen, en ontstond een soort vertegenwoordiging van de poorters die als *meente* ging optreden. De indeling van de stad in wijken of espels die ten slotte in de 14de eeuw tot stand kwam, hing daar zeker mee samen.

Er was in die tijd geen kwestie van dat de *universitas* der burgers inspraak had in de schepenkeuze – zoals gezegd: het college ruidde zijn zetels met de raadsleden die op hun beurt de nieuwe schepenbank bezetten. Vacatures werden door coöptatie aangevuld. Maar de gang van zaken lijkt een overblijfsel uit veel vroeger jaren, toen de gemeente wél in haar geheel invloed uitoefende op de schepenkeuze en op het beleid van het stadsbestuur. Zo groot wás de poorterij omtrent 1251 – het jaar van het Abelsprivilege – immers nog niet. Wanneer we de bevolking van Kampen omstreeks 1330 op een 3500 à 4000 schatten, wat een redelijke veronderstelling lijkt, dan moeten we voor omstreeks 1300 met een veel lager getal rekenen en is een 2000 voor omstreeks 1250 niet onwaarschijnlijk. De stemhebbende poorterij van Kampen kan halverwege de 13de eeuw niet zeer talrijk zijn geweest. Omstreeks 1300 was deze *universitas* haar invloed kennelijk kwijt. Bij een besluit van schepenen en raden uit 1302 is sprake van advies van ‘goede mannen die zij hiertoe uit hadden genodigd’, een beperkte groep van men-

sen, die voortaan, lijkt het, de ‘gemeente’ vormden die wij uit de 14de eeuwse bronnen kennen en die toen wel degelijk op het beleid van het stadsbestuur invloed had.

Stedelijke bronnen

Kampen kreeg, zoals gezegd, van bisschop Gwijde het privilege om de hoge rechtspraak uit te oefenen en verwierf daarmee een bijna complete autonomie. Wellicht hing het daarmee samen dat het in de eerste decennia van de 14de eeuw een opmerkelijke activiteit ontplooidde op administratief gebied. Die begon, voor zover we kunnen zien, in 1302 met de aanleg van een Burgerboek, waarin de namen van nieuw aangenomen poorters werden opgetekend. Ook ontstond in die vroege 14de eeuw de behoefte aan een boek waarin verschillende taken van het stadsbestuur hun neerslag kregen – een *liber memorialis* heette zoiets elders, historici noemen het een ‘stadsboek met gemengde inhoud’. Zaken die schepenen geacht werden te onthouden vonden hier hun plaats. Het *Liber Vetus*, het oude boek, dat niet bewaard is, vormde het begin. Het was blijkbaar te krap opgezet en werd in 1318 vervangen door wat in het Kamper archief de Oudste Foliant heet en in Kampen in de 14de eeuw ‘onser stadt boeck’ werd genoemd. In dat lijvige boekdeel is meer dan eens een nog niet verouderde optekening uit het *Liber Vetus* overgenomen; de oudst gedateerde stamt uit 1311.

In deze Oudste Foliant zien we de schepenen bezig met het dagelijks bestuur van de stad. De eerste rubriek in het systematisch opgezette boek gaat over verpachting van het visrecht in het stadswater, van gruit en tol, en dergelijke. De optekeningen in de tweede rubriek hadden de hoedanigheid van formele acten. Het ging hierbij om ten overstaan van schepenen officieel verrichte rechtshandelingen van het soort waarvoor wij tegenwoordig naar de notaris gaan. We noemen dit ‘vrijwillige rechtspraak’. Deze werd door twee leden van de schepenbank, bij bepaalde handelingen steeds onder leiding van de schout, uitgeoefend. De optekening had bewijskracht en partijen konden zich er later op beroepen. Van de praktijk van de schepenbank bij de ‘contentieuze rechtspraak’ – de behandeling van geschillen, bijvoorbeeld over erfenissen, huwelijkse voorwaarden, boedelscheidingen – komen we maar weinig te weten. Hetzelfde geldt voor de strafrechtspraak. Was een zaak eenmaal afgedaan, dan was er maar één reden om daarover iets vast te leggen: dat was wanneer de dader zijn boete door de vlucht was ontlopen, of een veroordeelde wegens uitblijven van betaling de stad was uitgezet. Daar moest men een oog op kunnen houden. In de Oudste Foliant werd er een aparte rubriek aan gewijd, en dat was ken-

nelijk in het Liber Vetus ook al het geval – de oudste gedateerde optekening is van 1312. Men had in de stad blijkbaar te doen met heel wat roerig volk, licht geneigd tot gescheld, geruzie en gewelddadigheden.

Taken van het stadsbestuur

De stad was welvarend en zij groeide gestaag. Er werd in de 14de eeuw druk gebouwd en het stadsbestuur zag daar nauwkeurig op toe: straten moesten begaanbaar worden gemaakt, veel nieuwe huizen werden in baksteen opgetrokken, hun daken met pannen gedekt tegen brandgevaar (de grote branden die in 1324 vrijwel heel Zwolle en in 1334 een deel van Deventer verwoestten moeten de baksteenbouw in de IJsselsteden enorm hebben aangemoedigd), de Sint Nicolaaskerk kreeg een heel nieuw aanzien, de stad had behoefte aan nieuwe muren, nieuwe poorten, een nieuwe stadsgracht. Het een en ander moest gefinancierd worden. In Deventer beschikken we van 1337 af over een mooie reeks stedelijke rekeningen die inzicht geven in het financiële beleid van het stadsbestuur. In Kampen moeten we het voor de hele Middeleeuwen zonder dat waardevolle hulpmiddel doen. Dat wil niet zeggen dat men zich daar niet al in de eerste helft van de 14de eeuw bekommerde om een min of meer systematische financiële administratie. De Oudste Foliant geeft daar blijk van. Hij bevat over een aantal jaren vrij netjes geordende gegevens over allerlei uitgaven – de ‘bede’ die de stad jaarlijks aan de bisschop moest voldoen, de pacht van tol en gruit (rechten die zij van de bisschop in pacht had), lonen die betaald werden aan diverse stadsdienaren: torenwachters, boden, de beul, en anderen. De veelheid van financiële gegevens die de Oudste Foliant bevat, met name afkomstig uit de jaren dertig van de 14de eeuw, wekt het vermoeden dat schepenen in die tijd al een soort jaarrekening opstelden waarvoor dit materiaal als basis diende.

Het lag voor de hand dat de magistraat naarmate de stad zich uitbreidde bepaalde taken delegeerde aan speciaal daartoe benoemde functionarissen. Behalve kerkmeesters komen we tegen het einde van de 14de eeuw ook muurmeesters en dijkmeesters tegen, broodwegers die op de bakkers moesten toezien, en anderen. Niettemin blijkt uit de stedelijke verordeningen, de keuren, dat de schepenen zich behalve met zaken van orde en veiligheid met details van het stedelijk leven bleven bemoeien.

Contacten met de buitenwereld

Het heeft iets paradoxaals dat hetzelfde college dat zich in een stad, niet groter dan een flink dorp in onze tijd, moest bezighouden met zulke puur

plaatselijke aangelegenheden als de kwaliteit van vlees en vis, tegelijkertijd – de hele Middeleeuwen door – de vaak zeer gewichtige belangen van die stad naar buiten behartigde: de relaties met de opeenvolgende bisschoppen, de deelname aan hun politiek en hun eventuele oorlogvoering binnen het Oversticht aan de ene kant, en aan de andere kant de omgang met uitheemse vorsten waarmee de handelsbelangen van de stad waren gemoeid. De positie van Kampen ten opzichte van de Hanzesteden was wisselend. Halverwege de 14de eeuw werkte Kampen samen met de bisschop van Utrecht, Zwolle en Deventer om de burcht in te nemen van de machtige Sallandse edelman Zweder van Voorst. Volgens de traditie was hij een roofridder, die vanuit zijn burcht het Zwolse kooplieden moeilijk maakte. De steden zonden hun legertjes en verwoestten het kasteel. Toen een volgende bisschop een eind wilde maken aan de onafhankelijke positie van de heer van Coevorden in Drenthe, kon dat alleen met steun van de drie IJsselsteden. Wanneer we bedenken dat de bisschop in ongeveer dezelfde tijd bovendien ondersteuning van de steden kreeg bij zijn poging om de stad Groningen naar zijn hand te zetten, dan moet de financiële oorlogsinspanning van de drie steden in de tweede helft van de 14de eeuw aanzienlijk zijn geweest.

Hoewel de stad al op het eind van de 14de eeuw geregeld overleg met Deventer en Zwolle moet hebben gevoerd, lijkt in de 15de eeuw de onderlinge samenwerking met deze steden nog nauwer te zijn geworden. Plaats van samenkomst der afgevaardigden was Windesheim. Daar besprak men actuele problemen en allerlei beleidszaken. De stadsrekeningen van Deventer en Zwolle laten de frequentie van die contacten zien. Het kan liggen aan de aard van de bronnen, maar de indruk ontstaat dat de politieke belangstelling van het Kamper stadsbestuur sinds het eind van de 14de eeuw meer dan vroeger uitging naar de eigen regio, naar de bescherming van het Sallandse en Overstichtse territorium.

Het systeem van coöptatie dat de magistraat hanteerde hield het ambt van schepen (en dus ook van raad) strikt binnen een elite van op den duur sterk onderling verwante geslachten. Daar had de bevolking, voor zover wij weten, een paar eeuwen lang weinig bezwaar tegen. Maar na verloop van tijd werd die bevolking niet meer gedomineerd door de avontuurlijke kooplieden/zeevaarders uit de eeuw van het Abelsprivilege. Door de verdeling van het Mastenbroek en het verkregen recht op aangeslibd land in de IJsseldelta (1363), waar het Kampereiland ontstond, was de stad in het bezit van uitgestrekte weidegrond geraakt (die vetweiderij mogelijk maakte) en had zij minder dan tevoren een vrijwel uitsluitend belang in de

Oostzeehandel. Op het eind van de 15de eeuw namen dan ook Kamper kooplieden deel aan de internationale ossenhandel vanuit Denemarken. Inmiddels waren de ambachten kennelijk aan betekenis gegroeid. Zij vormden hun eigen organisaties. De oudste door het stadsbestuur uitgevaardigde gilde-ordonnanties dateren van omstreeks 1420; pas op het eind van de eeuw is er ook behoefte aan gildereglementen op het gebied van een lakenrijverheid. Een groeiend zelfbewustzijn van de ambachtsmeesters leidde in de 16de eeuw tot politieke onvrede. Het stadsbestuur voelde zich kennelijk bedreigd en stemde in met een aanzienlijke wijziging in de samenstelling en competenties van schepenbank, raad en gemeente. Het was een breuk met een lange traditie en het begin van een nieuwe tijd – waarin de stad heel wat minder verandering te zien gaf dan in de eerste eeuwen na de verwerving van het Abelsprivilege.

‘Ossen voor de dis’

De bijdrage van drs. J.F. Benders had als titel *‘Ossen voor de dis’*. De *Ijsselstreek als schakel in de laat-middeleeuwse slachtveehandel tussen Denemarken en Brabant*. Hij richtte de blik op de minder verkende en bekende landhandel, in het bijzonder de ossenexport vanuit Denemarken, eigenlijk Jutland, naar zuidelijker streken tussen grofweg 1350 en 1550. De route vanuit Denemarken vormde de noordwestelijke uitloper van een netwerk van vee-trails dat reikte van de Russische steppen tot de Noordzee en van de Oostzee tot de Middellandse Zee.

Bepalend voor het ontstaan van dit netwerk waren demografische en economische factoren. Een groeiende bevolking en stijgende koopkracht leidden in de 15de eeuw tot een sterk toegenomen vraag naar vlees in de Europese steden. Doordat lokaal – anders dan in voorgaande eeuwen – vaak niet meer kon worden voorzien in de grotere behoefte, loonde het voor sommige regio’s om zich in veeteelt te specialiseren. Eén van die regio’s was het koninkrijk Denemarken. Rond het midden van de 15de eeuw beleefde de Deense veeteelt, die primair gericht was op de export van slachtvee, een enorme opbloei. De kudden werden via het tolstation Gottorp naar het zuiden gedreven. In 1484/1485 passeerden 13.000 ossen deze tol. De piek viel in het decennium 1611-1620, toen een gemiddelde van 30.000 tot 40.000 stuks vee per jaar gebruikelijk was. De bloeiperiode van de Europese ossenhandel als geheel viel in de 15de en vooral in de 16de eeuw. Rond 1570 vertegenwoordigden de veehandelsstromen een drie keer zo grote waarde als de Baltische graanexport, hier te lande bekend als ‘moedernegocie’. Het economische belang van de veehandel was dus aanzienlijk.

De vraag is welke plaats de IJsselstreek innam in de ossenhandel tussen noord en zuid. Er waren verschillende handelsroutes naar de consumptiecentra, de Brabantse steden en Keulen. Hoewel het ontstaan ervan moeilijk te traceren is, zoekt men de oorsprong van de Noordeuropese ‘ossenvoer’ in de tweede helft van de 14de eeuw. Dit wegennet ving aan in Noord-Jutland en strekte zich uit tot in Holstein. Daar sloot het aan op de grote Noordduitse handelsroutes. De veemarkten van Ribe en Kolding speelden een sleutelrol in dit handelssysteem. Het patroon van drijfroutes lag rond 1450 vast. Al aan het begin van de 15de eeuw dreven cowboys vee door Zuid-Jutland naar Hamburg en Lübeck. Via Hamburg bereikte dit vee Groningen en van daaruit langs een tweetal hoofdroutes de IJsselstreek. De ene, een belangrijke en zeer oude weg, liep over de Hondsrug naar Coevorden, waar een tolstation gevestigd was. De andere route vanuit Groningen liep dwars door Drenthe naar Meppel en vandaar via Zwartsluis, waar een aftakking richting Friesland begon, naar de IJsselsteden. Ook in Meppel was een tolstation te vinden.

Voor wat de ossenhandel zelf betreft, beschikken we vóór circa 1400 over weinig bronnen, en de bronnen die er zijn hebben geen van alle expliciet betrekking op veehandel. Gelukkig kunnen de Deventer stadsrekeningen deze lacune via een omweg deels opvullen. Die rekeningen bevatten in diverse jaren in de tweede helft van de 14de eeuw mededelingen over de kosten van aanschaf, transport en schenking van ossen door het stadsbestuur van Deventer aan het Gelderse hof. Het cadeau doen van ossen was een staaltje middeleeuwse diplomatie. De ossen dienden soms als bedankje voor interventie van de hertog ten gunste van de stad, soms als welkomstgeschenk voor een nieuwe hertogin, en soms gewoon om de vriendschapsband aan te halen. De rekeningposten laten zien waar al die ossen – 65 stuks in 60 jaar – meestal gekocht werden: in Groningen, Zwolle en Amersfoort. Ook uit de polder Mastenbroek haalde men wel eens een als presentje bedoelde os. In de laatste decennia van de 14de eeuw groeide Mastenbroek uit tot een enorme veekraal. Bij een najaarsoverstroming in 1428 zouden daar meer dan 3000 stuks vee zijn verdronken.

De conjunctuur

Vaststaat dat de veehandel in de noordoostelijke Nederlanden opkomt in de eerste helft van de 15de eeuw; er volgde een bloeiperiode in de tweede helft van die eeuw. Het eerste kwart van de 16de eeuw geeft een inzinking te zien, waarna een opleving rond 1530 volgt. Toegespitst op de IJsselstreek weten we bijvoorbeeld dat de Utrechtse bisschop Frederik van Blankenheim

in 1423 de bewoners van Hasselt het voorrecht verleende om met hun ossen en goederen alle verkeerswegen in het Sticht te gebruiken. De tekst van dit privilege bewijst dat burgers uit de drie grote steden van Overijssel al enige tijd bij grootschalige ossenhandel betrokken waren. We mogen er dus van uitgaan dat in deze tijd de Deense export in de IJsselvallei begon door te dringen.

In de eerste helft van de jaren twintig van de 15de eeuw zorgde het zogeheten 'Utrechtse Schisma' voor stremmingen van de handel. (Met de term 'Utrechts Schisma' wordt verwezen naar de strijd om de Utrechtse bischopszetel sinds het overlijden van Frederik van Blankenheim in 1423.) Vooral de Veluwe kwam als een gevaarlijke passage bekend te staan. Maar vanaf het midden van de 15de eeuw bereikte de Overijsselse en Gelderse ossenhandel zijn grote bloei. In deze tijd beginnen de bronnen wat rijker te vloeien. Zo weten we dat er in 1459 een jaarlijkse veemarkt in Arnhem werd ingesteld rond Sint Lucas (18 oktober). Op de Lucasmarkt werd slachtvee verhandeld met zuidelijke en oostelijke bestemming, dat wil zeggen Brabant enerzijds en Westfalen en het Rijnland anderzijds. De instelling van de Arnhemse Lucasmarkt veroorzaakte onrust onder de drie grote steden in Overijssel. Zij wijdden zelfs een vergadering aan de kwestie. Ook in Elburg zal men niet blij geweest zijn: de Arnhemse markt concurreerde namelijk met een Elburgse veemarkt die een dag eerder begon.

De inzinking die de ossenhandel in het eerste kwart van de 16de eeuw beleefde, was het gevolg van de Gelderse oorlogen. Handelsverdragen uit 1507 en 1508 tussen de Overijsselse steden en de Habsburgers verordonnerden dat Overijsselaars geen goederen en levensmiddelen naar Gelre mochten vervoeren. De ossenhandel zal door deze economische blokkade tot stilstand zijn gekomen, althans: de oude reguliere route door de Gelderse dreven werd afgesloten. Intussen lieten individuele handelaren zich niet afschrikken door de politieke en militaire ontwikkelingen. In de periode 1484-1519 passeerden tien Deventer, drie Kamper en vijf Zwolse handelaren de tol van Gottorp. Kamper handelaren bleven hun ossen via Groningen naar Brabant en via Münster naar Keulen voeren. Toch bereikte in de eerste helft van de jaren twintig van de 16de eeuw de Noord-Nederlandse ossenhandel een dieptepunt. In 1520 koos Zwolle de zijde van de Gelderse hertog. Vanaf 1521 werd Overijssel het toneel van felle strijd. Oorlog ging zoals indertijd te doen gebruikelijk gepaard met grootschalige veeroof; vee van de tegenstander was legitieme oorlogsbuit. Dikwijls ging het om honderden stuks. Roof door de ene partij leidde uiteraard weer tot wraakacties van de andere kant. Legio voorbeelden uit

de jaren twintig zijn te geven. De overgang van Zwolle naar het Gelderse kamp en de steun die de stad vervolgens aan Gelderse militaire expedities in Overijssel verleende, brachten keizer Karel V er in 1522 toe de beroemde Zwolse ossenmarkt naar Deventer te verplaatsen. Vermoedelijk was deze daad eerder symbolisch dan dat zij in de praktijk veel effect had. De verbandingen tussen Overijssel en andere gebieden waren in deze jaren hoe dan ook verbroken. Pas met de terugkeer van Zwolle in het bisschoppelijke kamp in 1524 kwam er een einde aan de routine van het confisqueren. Maar het zou nog tot het midden van de 16de eeuw duren voor de ossen-

Het Øresundgebied, met ingetekend de belangrijkste middeleeuwse plaatsen.

(Uit: 'Stakhaven', Kopenhagen 1979.)

handel in de noordelijke en oostelijke gewesten zich geheel hersteld had van de oorlogsprikelen.

Zoals uit het bovenstaande blijkt, bevoeren de Kampenaren in de late Middeleeuwen niet alleen de noordelijke zeeën met hun koggen, maar pikten zij ook een graantje, of beter: een osje, mee in de landhandel. Koning Abel noch de Kampers uit zijn tijd hadden kunnen bevroeden dat hun goede commerciële contacten twee eeuwen later die geheel nieuwe dimensie zouden krijgen.

Materiële getuigenissen van de handelscontacten aan de Sont²⁾

Aan het slot van de middag hield N.K. Liebgott (Kopenhagen) een lezing over de materiële getuigenissen van de handelscontacten aan de Sont, met als brandpunt de resultaten van de archeologische opgravingen die in de jaren 1973-1975 zijn gehouden in Dragør. De internationale markten

die jaarlijks in samenhang met de haringvisserij bij Øresund werden gehouden, vormden één van de fundamenteën van de zo belangrijke middeleeuwse Oostzeehandel. Als lokatie diende de kuststrook voor Skanør en Falsterbo in Schonen, oostelijk van de Øresund. Weliswaar was Skanør en later Falsterbo gedurende de hele Middeleeuwen het eigenlijke centrum

'Baardman' van grauwwit aardewerk, vermoedelijk afkomstig uit Siegburg. (Uit: 'Stakhaven', Kopenhagen 1979.)

van de 'Schonenmarkt', maar langs de Øresundkust lag nog een hele reeks van kleinere vissersplaatsen die in het bewustzijn van de Hanzekooplieden eveneens onderdeel van de Schonenmarkt uitmaakten, omdat men hier onder dezelfde handelspolitieke voorwaarden als in Skanør en Falsterbo haring kon opkopen en handelswaar kon afzetten. De belangrijkste van die nederzettingen was het stadje Dragør.

Uit de 14de eeuw is helaas zo goed als geen bronnenmateriaal over de verhoudingen in Dragør overgeleverd, terwijl juist in die eeuw de economische en politieke betekenis van het stadje het grootst was. Wel staat vast dat de Deense koning in 1342 aan de steden Kampen en Stralsund privileges schonk voor de handel op Dragør. Ook het straten-netwerk laat zich grofweg reconstrueren: een van west naar oost lopende hoofdstraat, met parallel aan het strand de in zuidelijke richting lopende 'Hollanderstraat', waar de Nederlandse steden hun vitte hadden. Vitte noemt men het gebied waar vreemde kooplieden dankzij koninklijk privilege handelsvrijdom hadden en waar zij onder jurisdictie van hun thuisstad bleven staan.

De jaarmarkt van Dragør werd gehouden van eind augustus tot oktober. Dat was de periode dat de kooplieden hun tenten mochten opzetten; na afloop moesten de vitten weer leeg worden achtergelaten. Aanvankelijk werd er voornamelijk haring verhandeld, maar op den duur voerden de schepen laken, zout, graan en hout aan, en ontwikkelde Dragør zich tot een internationaal trefpunt. Op het hoogtepunt heeft het stadje vermoedelijk wel 70.000 marktgangers per jaar getrokken. Vanaf 1425 mocht er door de buitenlandse kooplieden permanente bebouwing worden opgericht, die overigens alleen tijdens de marktperiode gebruikt mocht worden; de behuizing stond dus tien maanden per jaar leeg.

In 1536 werd Dragør door brand verwoest. Verschillende economische en politieke factoren droegen ertoe bij dat het stadje in het midden van de 16de eeuw haar positie als internationale marktplaats kwijtraakte. Enkele honderden vissers bleven over; zij konden met de haringvangst weliswaar

goede zaken doen, maar de vroegere toestroom van duizenden vreemdelingen per jaar zag men niet meer. Dragør was weer een kleine vissersplaats geworden, zoals er zoveel zijn langs de Øresundkust.

Opgravingsresultaten

De opgravingscampagnes in de jaren 1973-1975 richtten zich op een stuk grond van ongeveer honderd vierkante meter aan de noordelijke rand van het stadje. Er werden vijf bebouwingslagen blootgelegd, die dankzij de tal-

Kleermakersschaar.
(Uit: 'Stakhaven',
Kopenhagen 1979.)

rijke vondsten tamelijk nauwkeurig gedateerd konden worden: de eerste tussen ca. 1342-1360, de laatste tussen ca. 1580-1620. De vroegste sporen van handelsactiviteit zijn vloeren van leem, die kennelijk als vaste ondergrond zijn gebruikt voor een primitieve vorm van behuizing, hetzij tenten of hutten. In de tweede bebouwingslaag (tot 1425) valt het grote aantal resten van haardsteden op, die jaar na jaar over elkaar heen werden aangelegd. We moeten aan nemen dat ze onder de blote hemel hebben gelegen; het koken gebeurde dus buiten. De vele duizenden ijzeren nagels die in deze grondlaag werden aangetroffen, doen vermoeden dat er haastig in elkaar getimmerde onderkomens en kramen zijn geweest. Gebruikmakend van ingegraven haringtonnen schijnt men een rudimentair drainagesysteem te hebben aangelegd, om zich te beschermen tegen de hoge grondwaterstanden.

Het verbaast niet dat onder de vondsten bepaalde soorten gebruiksvoorwerpen domineren: resten van vissersgerei, scherven aardewerk (vaak van de zeer gangbare Jacobakannen uit Siegburg), muntjes, lakenloodjes (waaronder één exemplaar uit Kampen), zelfs een schaar. Opvallend zijn de teruggevonden fragmenten van pijlen en dolkklingen: tijdens de jaarmarkt waren strenge veiligheidsmaatregelen van kracht, onder meer een totaal verbod op het voeren van wapens. Mogelijk heeft niet iedereen het met die voorschriften even nauw genomen, of behoorde het wapentuig toe aan soldaten.

Curieus is een bronzen mondharp, die in de derde grondlaag (1425-1500) werd aangetroffen. Dit is de laag waarin de resten waren bewaard van de

eerste vaste bebouwing, die hoofdzakelijk uit vakwerkhuisjes heeft bestaan. In deze periode zijn ook nieuwe straten en keiweggetjes aangelegd. Van latere datum zijn de resten van huizen met een puntgevel (1500-1536), die overigens slecht bewaard zijn gebleven, omdat deze panden zijn verwoest bij de brand van 1536 en de stenen voor latere bebouwing zijn hergebruikt. De jongste bebouwingslaag (1580-1620) lag slechts dertig centimeter onder het maaiveld. Hier werden de resten van drie gebouwen uitgegraven, waaronder één met een fraai bewaard keldergewelf. In de 16de eeuw was de rol van Dragør in de internationale handel uitgespeeld. Maar de betrekkingen met de Nederlanden bleven bestaan. Nederlandse boeren werden uitgenodigd om groenten te komen verbouwen voor het Deense hof. Zo ontstond het 'Hollandse dorp', op een paar kilometer afstand van Dragør.

Besluit

De deelnemers aan het symposium konden in de lunchpauze meedoen aan een stadswandeling. Daarbij werd een bezoek gebracht aan het Gemeentearchief Kampen, waar een speciale tentoonstelling rond de Abelsprivileges was ingericht, en de Koornmarktspoort, de plek waar de middeleeuwse Kamper raadhuisbeelden permanent worden tentoonge-

Fala Musica; van links naar rechts Gertie Johnsson, Maurice van Lieshout, Thomas Winthereik en Nancy Mayer. (foto F.D. Zeiler)

steld. In deze sfeervolle ambiance verzorgde het gezelschap *Fala música* een programma van laat-middeleeuwse liederen; ook tijdens het middagprogramma gaf dit ensemble nog een indrukwekkend optreden. Omstreeks half vijf, nadat er nog een levendige discussie over de overleveringsgeschiedenis van de oorkonden was geweest, sloot de voorzitter de bijeenkomst, waarna men in de foyer het glas kon heffen op de nagedachtenis van koning Abel.

Noten

1. Het relaas dat de spreker op dit punt hield over de zaak Jorien Voet – de schipper die in 1480 op volle zee van zijn lading werd beroofd en genoegdoening eiste van de stad Kampen – is te waardevol en te rijk aan verwickelingen om hier adequaat te kunnen worden samengevat. Het verdient integrale publicatie.
2. Aangezien er van de lezing van de heer Liebgott geen geschreven versie voorhanden was, heb ik voor mijn samenvatting gebruik gemaakt van zijn archeologische onderzoeksrapport *Stakhaven* (Kopenhagen 1979), dat drs. F.D. Zeiler zo vriendelijk was mij ter hand te stellen. Aan hem dank ik tevens een aantal tekstuele verfijningen.